

COMENTARIUL METALINGVISTIC ÎNTRE DIATOPIC ȘI DIASTRATIC (PE BAZA NALR)

C.S. II dr. Rozalia COLCIAR

Academia Română

Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca

Abstract: *The work approaches, based on material excerpted from NALR, the way the speaker expresses his attitude/reaction towards the linguistic phenomena, from the simple perception of one's own idiom to the linguistic differences between two neighbouring idioms. This descriptive attitude regarding the diatopic and diastratic differences is expressed through meta-linguistic comments which differentiate the linguistic elements in the communication context and analyse them in an adequate meta-language. The appreciations of the non-linguist subjects refer especially to phonetic and lexical aspects. The meta-linguistic comments express, besides the speaker's ability to reflect the linguistic facts belonging to his own idiolect, the capacity to describe and explain them, as a form of linguistic consciousness. The approach of the dialectal phenomenon must, thus, be related to its interactional (pragma-linguistic), social (socio-linguistic) and cultural (ethno-linguistic) dimensions.*

Keywords: *meta-linguistic comment, descriptive attitude, NALR, diatopic difference, diastratic difference*

1. Atlasele lingvistice românești din seria NALR consemnează, pe lângă răspunsurile informatorilor la chestiunile urmărite pe baza Chestionarului NALR, și comentarii metalingvistice, respectiv comentarii referitoare la răspunsurile date, consemnate în legendele hărților analitice sau după cifra care marchează punctul de anchetă, în cazul materialului necartografiat. Aceste comentarii spontane reprezintă fenomene de limbă specifice comunicării de tip oral și reflectă „conștiința lingvistică”¹ a vorbitorului, fiind în primul rând indicații cu rol de „glosare”, de explicare suplimentară a termenului solicitat prin întrebarea din chestionar și provenind din dorința subiectului de a fi cât mai bine înțeles de către interlocutor. Ele presupun desprinderea elementelor lingvistice din contextul de comunicare și aprecierea lor printr-un metalimbaj adecvat, ancheta dialectală însăși nefiind altceva decât un șir de fapte metalingvistice orientate, înainte de toate, asupra codului utilizat. După *Dictionnaire de linguistique*², s. v. *métalinguistique*, funcția metalingvistică vizează „funcția limbajului prin care locutorul ia codul pe care-l utilizează ca obiect al descrierii, ca obiect al discursului său, cel puțin sub un anumit aspect” (trad. n. R. C.).

¹ Teofil Teaha, *Un problème de métalinguistique: la réaction du sujet parlant dans le processus de la communication*, în *Actes du Xe Congrès international des linguistes*. Bucarest, 28 août–2 septembre 1967, II, Editura Academiei, 1970, p. 41.

² Jean Dubois et alii, *Dictionnaire de linguistique*, Paris, Larousse, 2002, p. 301.

2. În dialectologia și geografia lingvistică românească a ultimelor decenii, aceste comentarii metalingvistice au constituit obiectul unor studii semnate de lingviști precum: Magdalena Vulpe³, Ioan Faiciuc⁴, Stelian Dumistrăcel *et alii*⁵, Margareta Manu Magda⁶, Rozalia Colciar⁷. Acestor contribuții li se alătură și studiul de față, în care ne propunem să urmărim comentariile metalingvistice care se raportează la diferențe de natură *diatopică* și *diastratică*, plecând de la afirmația lui Eugen Coșeriu (1995: 16) conform căreia „în orice limbă [...] deosebim o varietate în spațiu (diatopică), o varietate între păturile socioculturale ale comunității (diastratică) și o varietate de expresie, în acord cu circumstanțele vorbirii – o varietate stilistică (diafazică)”, iar în cazul limbii române, „aproape că nu există diferențe între limba comună, care reprezintă o varietate regională, și limba exemplară, adică limba standard”, diferențele manifestându-se mai mult la nivel fonetic și lexical. De asemenea, trebuie avut în vedere și faptul că rezultatele anchetei dialectale reflectă și influența factorilor extralingvistici, contextuali, astfel că între perspectiva diatopică, diastratică și cea diafazăică există o relație strânsă, iar comentariile metalingvistice din atlase pun în evidență elocvent acest lucru, materialul din lucrarea noastră fiind excerptat din câteva atlase lingvistice românești din seria NALR, precum: ALRR Maramureș, ALRR Muntenia și Dobrogea, ALRR Transilvania, NALR Banat, NALR Crișana, NALR Moldova și Bucovina și NALR Oltenia (vezi **Surse**).

3. Vorbind despre diferențierea internă sau organizarea varietăților unei limbi „naturale” sau „istorice” în funcție de trei variabile: geografică, socioculturală și

³ Magdalena Vulpe, *Comentarii metalingvistice în textele dialectale*, în *Opera lingvistică I. Dialectal. Popular. Vorbît*, Cluj-Napoca, Clusium, 2004, p. 419–423 [prima publicare: 1970].

⁴ Ioan Faiciuc, *Comentarii ale informatorilor privind variația dialectală. Note pe baza NALR-Banat*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”. Seria A. Lingvistică, tom XXX, Iași, 1985, p. 43–51.

⁵ Stelian Dumistrăcel, Doina Hreapcă, Ion-Horia Bîrleanu, *Ancheta dialectală ca formă de comunicare*, Iași, Editura Academiei Române, 1997.

⁶ Margareta Manu Magda, *Elemente de dialectologie perceptivă în spațiul lingvistic românesc*, în *Lucrările celui de-Al XVII-lea Simpozion Internațional de Dialectologie (Cluj-Napoca, 8–9 septembrie 2016)*, Veronica Ana Vlasin, Dumitru Loșonți, Nicolae Mocanu (eds.), Cluj-Napoca, Editurile Argonaut și Scriptor, 2018, p. 170–191.

⁷ Rozalia Colciar, *Comentarii metalingvistice în textul dialectal*, în *Din dragoste de dascăl și de voroavă. Omagiu Doamnei Profesor Elena Dragoș – La aniversare*, Adrian Chircu, Maria Aldea (eds.), Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2019, p. 119–126; idem, *Atlasele lingvistice românești din perspectivă socio- și pragmalingvistică*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica”, 20, tom 1, 2019, p. 133–142; idem, *Atitudine descriptivă și comentariu metalingvistic în ALRR-Transilvania*, în „Studia Romanica et Anglica Zagrabienis” (SRAZ), LXV, Zagreb, 2020, p. 277–283; idem, *Commentaires métalinguistiques dans l’ALRR-Transilvania et dans le NALR-Crișana*, în Luchia Antonova-Vasilieva (ed.), *From traditional to interactive linguogeography: proceeding in honour of the 110th birth anniversary of prof. St. Stoykov (1912–1969)*, Publishing house of BAS „Prof. Marin Drinov”, Sofia, 2021, p. 165–176; idem, *Comentarii metalingvistice și „ironia” (pe baza NALR)*, în *Lucrările celui de-Al XIX-lea Simpozion Internațional de Dialectologie (Cluj-Napoca, 10–11 septembrie 2020)*, Rozalia Colciar, Dumitru Loșonți, Adelina Emilia Mihali, Nicolae Mocanu (eds.), Cluj-Napoca, Argonaut și Scriptor, 2022, p. 93–106; idem, *Câteva precizări asupra comentariilor metalingvistice în NALR*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară. Număr special in memoriam Stelian Dumistrăcel”, t. LXII, Iași, 2022, p. 107–118.

stilistică/expresivă, Eugen Coșeriu⁸ utilizează termenii *diatopic* și *diastratic*, preluați de la lingvistul norvegian L. Flydal⁹ și introduce termenul *diafazic*. De asemenea, în opinia lui Coșeriu¹⁰, datorită alterității, aceste varietăți de limbă generează la rândul lor unități omogene: *sintopice* (variante teritoriale: dialecte, subdialecte, graiuri), *sinstratice* (așa-numitele „dialecte sociale”, precum: limbaje profesionale, termeni tehnici și științifici, jargon, argou etc.) și *sinfazice* (variante stilistico-contextuale sau stiluri de limbă), toate acestea caracterizând limba „funcțională”, respectiv structura limbii.

3.1. „Diferențierea în plan spațial, geografic”, după DSL 2005 s.v., reprezintă varietatea *diatopică* a unei limbi, manifestată în sincronie. Comentariile metalingvistice cu conotație diatopică se constituie în aprecieri ale informatorilor referitoare la unele trăsături prin care graiul din localitatea anchetată se deosebește de graiul altor localități situate, de obicei, în vecinătate, dar și în zone mai îndepărtate. Diferențele între graiuri vizează cu preponderență fapte de natură fonetică sau lexicală.

3.1.1. Dintre comentariile referitoare la diferențe diatopice de natură *fonetică* amintim:

Copil: „în Budești le zic *copuîh* la tăți, aici, *cópuil*” (ALRR Mar., I, h. 198/221 leg.¹¹) – diferență de accent,

Dinte: *Đinț*, leg.: „*Ýinț* se spune spre Banat” (NALR Olt., I, h. 68/957) – în localitatea anchetată, dentala apare în formă palatalizată, sub influența subdialectului bănățean, iar subiectul cunoaște și rostirea în forma *Ý*, specifică estului și centrului Banatului, dar întâlnită și în Crișana și Hunedoara și explicată ca falsă regresie datorată extinderii rostirii din zona de nord-est a Banatului spre vest, centru și sud (TDR 1984: 250),

Fină: *fînă*, leg.: „Informatorul susține că *sínă*; *síně* se zice la Leordina, nu în sat la ei” (ALRR Mar., I, h. 224/239) – în localitatea Petrova, al cărei grai se caracterizează prin absența palatalizării labialelor (TDR¹² 1984: 327), labiodentală *f* nu apare cu reflexul *s*, care este considerat o trăsătură tipică a subdialectului maramureșean și pe care informatorul îl semnalează într-o localitate apropiată, aflată tot pe Valea Vișeuului, respectiv Leordina,

⁸ Eugen Coșeriu, *Prelegeri și conferințe*, supliment al publicației „Anuar de lingvistică și istorie literară”. Seria A. Lingvistică, tom XXXIII, 1992–1993, p. 57–58.

⁹ Leiv Flydal, *Remarques sur certains rapports entre le style et l'état de la langue*, în *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, Bind XIII, Oslo, Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, 1951, p. 240–257.

¹⁰ Eugen Coșeriu, *Lecții de lingvistică generală*. Traducere de Eugenia Bojoga, Chișinău, Editura Arc, 2000, p. 263.

¹¹ Între paranteze, după sigla atlasului și numărul volumului, este dată abrevierea hărții (h.) și numărul ei, despărțit prin bară oblică de numărul punctului de anchetă și de abrevierea legendei (leg.). În unele cazuri, am dat și termenul consemnat în hartă, urmat de precizarea din legendă (leg.). Pe lângă termenii transcriși în variantă fonetică (acolo unde au fost urmăriți sub aspect fonetic), am dat restul termenilor și comentariile informatorilor în formă literarizată, pentru o mai bună receptare a lor.

¹² *Tratat de dialectologie românească* (coord. Valeriu Rusu), Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1984 – siglat TDR.

Fir (de păr): „noi nu vorbim cu *Ďě*; dă la Aleșd în sus se vorbește cu *Ďě*” (NALR Criș., I, h. 10/157) – informatorul precizează că graiul din localitatea lui, aflată în centrul Crișanei, se deosebește de graiurile din jumătatea nordică prin modificarea vocalei *e* în *ă*: *de* > *dă* și nu prin palatalizarea dentalei,

Frunte: *frúnue*, leg.: „în Banat îi *frúnce*” (*idem*, h. 30/210) – semnalarea, în graiul local, a fenomenului de palatalizare a occlusivei dentale *t*, urmată de vocala anterioară *e*, în stadiul *μ*, spre deosebire de africata prepalatală *č*, prezentă în nord-estul Banatului și în vestul jud. Hunedoara (DR¹³ 1977: 149),

Genunchi: „*gerúnchi* [se spune] câtă Beiuș” (*idem*, h. 180/148 leg.) – sesizarea fenomenului rotacismului lui *-n-* intervocalic, în cuvinte de origine latină, întâlnit în graiul din Țara Moților,

Lovesc (ind. prez. 1): „păstă deal, pă la Maramurăș [se zice] *loĎesc*” (*idem*, h. 167/204 leg.) – palatalizarea labiodentalei *v* în stadiul *Ď*, „la Vama [se pronunță] *loyím*” (*ibidem*/219 leg.) – păstrarea labiodentalei nealterate,

Medic: *dóctor*, leg.: „Informatorul atrage atenția că în satul Fericea (la cca 20 km) se zice *dóstor*” (*idem*, h. 186/186 leg.); „*dóftor* ș-acu zic la Dăbuleni [= comună apropiată]” (NALR Olt., I, h. 127/990 leg.) – variante fonetice ale aceluiași termen,

Păduche: *pădıke*, leg.: „Informatorul precizează că la Ibănești, localitatea vecină, zic *pădıć*” (ALRR Trans., I, h. 26/301) – în graiul din localitatea informatorului, situată în estul Transilvaniei, occlusiva palatală *ñ* se păstrează, spre deosebire de localitatea vecină, unde apare sub forma africateri *č*; *pădıkkJě*, leg.: „Locuitorii din satul Mănăstire zic *pădıć*” (NALR Ban., I, h. 18/39) – în graiul localității anchetate, se remarcă timbrul velar al occlusivei palatale *ñ*, iar în graiul localității la care face trimitere informatorul (Mănăstire), occlusiva *ñ* devine africateri *č*, fenomen fonetic specific subdialectului bănățean,

Piele: *phéle*, leg.: „*nhéle* îi zice la Dolj în jos” (NALR Olt., I, h. 87/906) – în localitatea anchetată, aflată în nordul Olteniei, labiala *p* este nepalatalizată, informatorul semnalând existența formei palatalizate *ñ*, care este prezentă într-o arie compactă în sud-vestul Olteniei, după cum menționează și TDR (1984: 169),

Râie: *rijně*, leg.: „La Ocna de Fier, *ráhě*” (NALR Ban., I, h. 88/34) – în graiul localității anchetate se remarcă păstrarea fonetismului arhaic *ñ*, specific subdialectului bănățean,

Sprânceană: *spríncéni* [pl.], leg.: „În jos (spre câmpie) [se pronunță] *sprîŘšéni*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 29/670) – în graiul localității anchetate, din sud-vestul Moldovei, africateri *č* nu se fricativizează, spre deosebire de graiurile mai sudice, de câmpie, unde apare ca fricativă *ș*,

Visez (ind. prez. 1): *vis\$z*, *zis\$z*, leg.: „Pe la Tutova se spune *Ýis\$z*” (*idem*, h. 91/606) – subiectul este conștient de diferența dintre graiul localității sale (situată în estul Moldovei), în care labiodentala *v* urmată de vocala palatală *i* rămâne intactă sau se

¹³ Matilda Caragiui Marioțeanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxândoiu, Romulus Todoran, *Dialectologie română*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1977 – siglat DR.

palatalizează în stadiul *z*, spre deosebire de restul graiurilor subdialectului moldovean, care cunosc palatalizarea în stadiul final *Ț* (cf. TDR 1984: 214–215).

3.1.2. Unele comentarii semnaleză diferențe diatopice de natură *lexicală*:

(Ochi) albaștri: *albăștri*, leg.: „auzeam în alte sate: *ochi miérâ*” (NALR Criș., I, h. 34/160),

Bărbier: *bărbír*, [R] *frizér*, leg.: „*frizér*, o vinit dă la Regat vorb-aici în România” (NALR Ban., I, h. 77/99),

Brunet: *negrícíós, oácheș*, leg.: „În Crișana se zice *bărnáci*” (*idem*, h. 12/60),

(Ochi) căprui: ?, leg.: „am auzit de *ochi căprúi* pã la dealuri, da aicea nu se zice” (NALR Crișana, I, h. 35/132),

Cocoșat: *gâb, cârn*, leg.: „*gârb* se spune în Costești-Argeș” (NALR Ban., I, h. 111/92),

(Mă) lau: „*mă lau* se zice cãtã Brad; la noi: *mă spãl; mă lau* îi vorbã pãdureanã, di la pãdure” (NALR Criș., I, h. 14/115 leg.),

Leșin (ind. prez. 1): *leșín, amețesc*, leg.: „la Bãrboșu se spune *amét*” (NALR Ban., I, h. 153/34),

Mãtreățã: *tãráță*, leg.: „În alte părți se spune *mãtreățã*” (*idem*, h. 22/10),

Mãnã: *mãnã*, leg.: „altu sat mai spun și *brãncã*” (NALR Criș., I, h. 154/179),

Muiere: „La Satu Mare zic *muiérea mea* la nevastã” (ALRR Mar., I, h. 175/222 leg.), „la noi zãc *feméie*” (*ibidem*/228 leg.),

Omușor: *împãrãtușu gátului*, leg.: „[În Valea Mare se spune] *împeretúșu gátului* (NALR Mold. Bucov., I, h. 42/606 leg.),

Pãntece: *búrtã*, leg.: „la Ungaria [= Transilvania n.n. R. C.]-i zice *foále*” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 70/692),

Pișc (ind. prez. 1): *píșcur*, leg.: „la Boșneac ‘Moldova Nouă’, *mă pícurã* [3]” (NALR Ban., I, h. 90/5); *ciup, țicur*, leg.: „*píșcã* se zice în Moldova numai referitor la purice” (NALR Olt., I, h. 89/946),

Rinichi: *bobríci, rãnúñți*, leg.: „În altã parte se zice *rãníchi*” (NALR Ban., I, h. 101/66),

Mi-am scrântit o mânã: „Informatorul știe cã în Bihor se spune *brãncã* pentru mânã” (ALRR Mar., I, h. 118/233 leg.),

Slab: *sclab*, leg.: „În Alba ‘Alba Iulia’ ice cã-i *perít* sau *hiteuán*” (NALR Criș., I, h. 86/135), „*ogrijít*. La Rãdeni [un sat vecin], *ogãrjí*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 46/597 leg.),

1)Soție, 2)Nevastã: 1), 2) *nevãstã*, leg.: 1) „La Sãpãnța i se spune *boreásã*” (ALRR Mar., I, h. 174/224),

Stomac: *stomáh*, leg.: „peste munți [în Transilvania] se spune *fãle*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 74/489),

Șale: *mijlócu*, [B] *șélele*, leg.: „așa spun moldovenii” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 64/887),

Țeastã: *tívda cãpului*, leg.: „Pe la Suhuleț [com. Tansa] îi spune *tioágã*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 5/598),

Urdori: *puchini*, „*uldóri* se spune în județul Brăila” (ALRR Munt. Dobr., I, MN, pct. 875); *urdóri*, leg.: „moldovenii le zic *púchini*” (NALR Olt., I, h. 36/974),

Vătămat: „*i-au căzút mâțele*. La Dubova, *sudomít*” (NALR Ban., I, h. 151/4 leg.),

Vomez (ind. prez. 1): *vărs*, leg.: „la București să zice *debortéz*” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 30/864),

Vorbesc (ind. prez. 1): *vorbșsc*, leg.: „Într-altele părți: *vorobím* [4]” (NALR Criș., I, h. 73/135).

3.2. „Diferențierea între straturile socioculturale ale comunității care utilizează limba respectivă” (DSL 2005 s.v.) constituie varietatea *diastratică* a limbii, ea ilustrând atât diferențe demografice, cât și sociale:

3.2.1. diferențe între limbajul femeilor (considerat mai conservator) vs limbajul bărbaților:

(Îi) curge (nasul): *cúrge násu*, leg.: „câte-o femeie mai zice și *cúră násu*, s-a mai modernizat și la noi vorba” (NALR Olt., I, h. 52/913),

Epilepsie: „*răutate* pe băbește, *boála copílor* tot femeile spun” (NALR Olt., I, h. 146/997 leg.),

Mă lau (ind. prez. 1): „numai femeile zic *m-am lăút* la cap” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 6/728 leg.), „așa [= *mă lau*] zic femeile, astea mai rămase în urmă” (*ibidem*/814 leg.),

Piept: *phept, kept*, leg.: „*kept* zic femeile” (NALR Olt., I, h. 91/983),

Șale: *cruci, șale*, leg.: „boresele ‘femeile’ zic *șále*” (ALRR Mar., I, h. 115/227),

Șold: *chici, șold*, leg.: „*chici* zic mai mult femeile” (NALR Ban., I, h. 133/49).

3.2.2. limbajul persoanelor în vârstă vs limbajul tinerilor (sau termeni utilizați în trecut vs termeni recent intrați în limbă); în privința diferențierilor de grai între generații, inovația lingvistică se propagă mult mai rapid prin intermediul generațiilor tinere:

Albeață: *albeățá*, [V] *albățá*, leg.: „Pă vechi ‘în vechime, în graiul bătrânilor’, *albățá*” (NALR Criș., I, h. 43/206),

Brunet: *oácheș*, leg.: „Am putea spune și *cărăbáși* [pl.], lucru bătrânesc.” (NALR Olt., I, h. 9/980),

Fin: *fin, sin*, leg.: „Bătrânii ziceau *fini*” (ALRR Mar., I, h. 223/239),

Fir (de păr): *fír di păr; fíri*, [K] *Ńiri*, leg.: „vorba de demult. [Recunoaște că acasă zice *Ńir, yíhi* ‘vie’, *ńíhi* ‘mie’.]” (NALR Mold. Bucov., I, h. 7/639),

Gât: *gát, grumáz*, leg.: *grumáz*, mai bătrânește” (ALRR Trans., I, h. 110/302),

Ochelari: „Bătrânii ziceau: nu porți *ochi*?” (NALR Criș., I, h. 36/213 leg.); *ochelári*, leg.: „mai demult, când eram tânăr, le spuneam *zarțále*” (NALR Olt., I, h. 26/902),

Picior: *picíór; picioáre*, [B] *picére*, leg.: „[tineretul] s-a boierit, [spune] *picioáre*” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 82/811), „acu se zice *picioáre*, s-a mai modernizat lumea, da noi ziceam *picére*” (*ibidem*/835 leg.),

Sudoare: „acuma să zice *transpír*, râde de tine dacă pomenești de *sudoáre*” (NALR Olt., I, h. 99/924 leg.),

Sold: [R] *chici*, [B] *şold*, leg.: „*şold* [se spune] *pe bătrânețe*” (NALR Ban., I, h. 133/25),

Tuberculoză: „Dinainte vreme îi spunea *oftică*, da acuma a mai mângâiat-o și-i spune *tuberculóză*” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 59/689 leg.),

Vomez: *debordéz*, *várs*, leg.: „*várs*: *pe bătrânețe*” (NALR Olt., I, h. 54/970);

3.2.3. grai vs limbă standard:

Amigdale: *gâłci*, *migdalíte*, leg.: „le mai spune și *migdalíte*, aștia cu carte, da prea puțin” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 51/774),

Blondă: *báláie*, leg.: „*blóndă* să zice în carte” (ALRR Trans., I, h. 17/267),

Cărunt: *cărúnt*, *cărúnt*, leg.: „noi zicem cu *ț* și *î* la urmă, nu cu *ți*” (NALR Olt., I, h. 17/917),

Chel: *chel*, *pleş*, leg.: „CHEL se spune *mai pă mare*” (NALR Ban., I, h. 23/85), *chel* sau *chelbós*, leg.: „*chel*, în carte” (NALR Mold. Bucov., I, h. 17/661),

Creață: *creátă*, leg.: „după carte se scrie *țigáre*” (NALR Ban., I, h. 17/58),

Hernie: *iernie*, *vătămătúrá*, leg.: „*vătămătúrá*, cum zicem noi, *țarani*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 100/648),

Medic: *dóctor*, *médic*, leg.: „*médic*, mai pă radical” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 93/826),

Nas: *nas*, *nar*, leg.: „*nas* îi zice *rumânește* ‘în limba cultă’” (NALR Criș., I, h. 63/194),

Neg: *negél*, *negéi*, leg.: „*dúpă cárte* li se spune *negi*” (ALRR Mar., I, h. 99/225),

Pistrui: „se zice și *pNistrúh*, da *nistrúh* e pă limba asta *țărănească*” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 27/845 leg.),

Strănut (ind. prez. 1): *străfíg* sau *strănút*, leg.: „*strănút* (scrie) în carte” (NALR Olt., I, h. 59/956),

Tuberculos: *beteág de túse*, [R] *tuberculós*, leg.: „*áre túsa*, după limbaju nost” (NALR Ban., I, h. 98/61),

Țeastă: ?, leg.: „*schilét*, după cum am învățat pin carte” (ALRR Trans., I, h. 8/246);

3.2.4. limbajul unor persoane din medii/straturi sociale diferite, respectiv din mediul rural vs mediul urban (sociolect):

Brunetă: *oácheşă*, leg.: „*brunetă*, pe boierește” (NALR Olt., I, h. 10/994),

Chior: *orb de-un ochi*, leg.: „*chior* se spune pe domnește” (NALR Ban., I, h. 30/83),

(Îi) curge (nasul): *curg múcii*, leg.: „între țarani așa zice” (NALR Mold. Bucov., I, h. 39/485),

Făță: *făță*, *obráz*, leg.: „*făță* îi mai domnește” (NALR Criș., I, h. 56/115), „*obráz* se zice pă plugărie” (*ibidem*/130),

Pântece: *pântece*, *bârdán*, leg.: „[R] *búrtă*, mai civilizat [este] *pântece*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 75/594),

Picior: „*picére* [spun cei care nu știu carte]” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 82/820 leg.); *picór*, [V] *ničór*, leg. [Prima formă este *pe boiereste*, a doua, *pe țărănește*.]” (NALR Mold. Bucov., I, h. 85/636),

Sicriu: *copârșeu, sălăș*, leg.: „*sălăș* se zice domnește” (ALRR Mar., I, h. 242/230),

Tâmplă: *ósu ăl moále, támplă*, leg.: „*támplă* [se spune] pă domnește” (ALRR Trans., I, h. 35/304),

Vomez (ind. prez. 1): *vomít, vârs*, leg.: „pe țărănește se spune *vârs*” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 30/676), *vârs, debordéz, fomít*, leg.: „*fomít* e pe boierește, pe democrat” (*ibidem*/795), „*vomít* e pă politic” (*ibidem*/897 leg.);

3.2.5. limbaj specific anumitor medii profesionale (de exemplu, limbajul medical, militar, limbajul oierilor sau cel al frizerilor etc.) sau altor etnii:

Se bărbiereste: *să bărbiereste, să ráde*, leg.: „la frezér să spúne *să ráde*” (ALRR–Munt. Dobr., I, h. 47/814),

Bătaie de inimă: *boálă dă inimă, cord*, leg.: „*boálă dă cord* îi spune medical” (*idem*, h. 63/693),

Epilepsie: *epidepsie* sau *boála copúilor*, leg.: „*epidepsie* [e] pă chéstie medicálă” (*idem*, h. 115/816),

Farmacie: „[V] *șpițările*; ásta-i cuvânt nemțesc” (NALR Mold. Bucov., I, h. 96/482 leg.),

Ficat: *ficát, mai*, leg.: „*mai*, mai ales la animale. [De la abator a auzit că se vinde „*maiul*” ca „*ficat*”]” (*idem*, h. 77/658),

Fluier (din degete) (ind. prez. 1): *șúier*, leg.: „[Este] semnal mocănesc” (NALR Mold. Bucov., I, h. 59/640),

Podul palmei: *úmeru pélmii, pódu pálmii*, leg.: [De] *pódu pálmii* am auzit la armată” (NALR Ban., I, h. 119/80),

Pupilă: *lumínă*, leg.: „doctorii [zic] *pupílă*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 23/640),

Rinichi: *rărúnchi, riníchi*, leg.: „*riníchi*, așa le zice doctorul” (NALR Olt., I, h. 109/943),

Tifos: ?, *lungoáre*, leg.: „De *tifos*, informatorul a auzit în armată” (NALR Criș., I, h. 193/190),

Umărul obrazului: *ósu din obráz*, leg.: „zic unii *ciont*, da ála-i unguerește” (*idem*, h. 58/156),

Vomez: „*fomít* [așa spun intelectualii]” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 30/873 leg.), „*borșsc*, așa spun țigani” (*ibidem*/882 leg.).

3.3. Diferențierea lingvistică se realizează și prin intermediul comentariilor care se raportează la răspunsuri ironice sau exprimă ele însele un anumit grad de ironie, *ironia* constituie unul dintre mecanismele pragmatice la care apelează locutorul atunci când intenționează să critice sau să ridiculizeze diferite aspecte neconforme cu normele și tiparele specifice mentalității tradiționale. Utilizarea comentariilor și a structurilor de tip ironic pentru semnalarea inadvertențelor sau abaterilor de la normă corespunde aceluiași tipar mental, specific comunităților de tip tradițional, prin care se nasc și *porecelele*, considerate de I.-A. Candrea¹⁴ „cuvinte de ocară” prin care „poporul lovește în năravul sau defectul cuiva”. Folosirea ironiei

¹⁴ I.-Candrea, *Porecelele la români*, București, Editura Librăriei Socec & Comp., 1895, p. 7–8.

echivalează cu folosirea unei strategii de evaluare critică, o formă de expresie a unei atitudini de dezaprobare la nivel individual și social, iar recuperarea intenției ironice presupune un răspuns din partea interlocutorului la ceea ce este implicat, nu la ceea ce este spus. După G. Currie¹⁵, „este ironie să pretinzi că spui ceva, intenționând prin aceasta să atragi atenția asupra unui lucru ridicol”.

Modalitățile de realizare a acestor comentarii sunt diverse: la nivel intradiscursiv/intratextual, prin simple conotații sau aluzii, care vizează receptarea mesajului prin exprimarea unui lucru cu intenția de a face să se înțeleagă altceva, dar și prin mijloace precum comparații, hiperbole sau chiar metafore, deoarece, așa cum afirmă Coșeriu¹⁶, „există, deci, un aspect metaforic-convențional al semnelor sau, cel puțin, al unor semne care, în cadrul unei tradiții, continuă să fie percepute ca imagini, aspect ce poate fi studiat din perspectiva simțului lingvistic al comunității”. La nivel interdiscursiv/intertextual, este utilizată, ca stratagemă de disimulare, repetarea „a ceea ce s-a spus deja” sau citatul, în special zicători, proverbe, expresii populare sau chiar citate din versuri populare sau strigături¹⁷.

3.3.1. comentarii ironice referitoare la particularități fizice:

Brunet: „În răs i se spune unuia și *tuciurú*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 9/617 leg.) – aluzie,

Buca obrazului: „*șălci de gâscă* [se zice când cineva e slab]” (NALR Mold. Bucov., I, h. 33/660 leg.) – metaforă,

Chel: „pe cel care era chel îl ciufulea: *îi belít pá cap*” (NALR Criș., I, h. 29/127 leg.) – aluzie, „*áre lúnă-n cap*” (NALR Ban., I, h. 23/39 leg.) – metaforă, „*stă cu fíndu-n sus*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 17/526 leg.) – aluzie,

Cocoșă: „*îi cu pítă-n spáte*” (NALR Ban., I, h. 110/86 leg.) – metaforă,
(Păr) creț: „*îi crăț la cap, gânești că-i lup*” (NALR Criș., I, h. 19/209 leg.) – comparație,

Încărunțește (ind. prez 3): „[omului] *îi dă ghiocéii*” (ALRR Munt. Dobr., I, h. 11/818 leg.), „*are mestécini în cap*” (NALR Criș., I, h. 22/120 leg.) – metaforă,

Omușor: „În glumă i se spune *cărátóriu mămăligii*” (ALRR Trans., I, h. 70/356 leg.) – metaforă,

Slab: „Unui om slab, uscățiv, i se spune ironic *scândură cu ochi*” (ALRR Trans., I, h. 79/442 leg.) – metaforă,

Teastă: „[În glumă] *oală, bîlă, bostán*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 5/599 leg.) – comparație și aluzie;

¹⁵ G. Currie, *Why Irony is Pretence*, în S. Nichols (coord.), *The Architecture of Imagination. New Essays on Pretence, Possibility, and Fiction*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2006, p. 116.

¹⁶ Eugen Coșeriu, *Creația metaforică în limbaj*, în „Dacoromania”, serie nouă, V–VI, 2000–2001, Cluj-Napoca, p. 21.

¹⁷ Cf. Elena Negrea, *Pragmatica ironiei. Studiu asupra ironiei în presa scrisă românească*, București, Tritonic Publishing, 2010; Cf. și Rozalia Colciar, *Comentarii metalingvistice și „ironia” (pe baza NALR)*, în *Lucrările celui de-Al XIX-lea Simpozion Internațional de Dialectologie (Cluj-Napoca, 10–11 septembrie 2020)*, Rozalia Colciar, Dumitru Loșonți, Adelina Emilia Mihali, Nicolae Mocanu (eds.), Cluj-Napoca, Argonaut și Scriptor, 2022, p. 93–106.

3.3.2. comentarii ironice referitoare la comportamente sau trăsături morale:

Aluniță: *semn căre-și fac acúma doámnele* [!] (NALR Criș., I, h. 122/175 leg.) – aluzie,

Bolnăvicios: *amú-ia-i bolnáv, amú-ia-i revíne*, „da nu-i mai trece de tot; toată viața e așa; ori are o boală închipuită” (NALR-Mold. Bucov., I, h. 93/480 leg.) – aluzie,

Lacrimi: *„când îs mari, [lacrimile] se zíce că-s de crocodíl*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 30/529 leg.) – aluzie,

Mărul lui Adam: *„dácă ar aveá și muiérea gâtléj, n-ar vorbí așa múlte*” (NALR Ban., I, h. 84/87 leg.) – aluzie, *„[ironic] nódu bețivánului*” (ALRR Munt. Dobr. I, h. 52/889 leg.) – aluzie.

3.3.3. comentarii ironice exprimate prin intermediul unor citate, zicători, proverbe, expresii populare, versuri populare sau strigături:

Amuțește (ind. prez. 3): *„ș-a pierdút îngerii, ș-a pierdút fírea*” (NALR Olt., I, h. 67/979 leg.),

Astmă: *„álșii zic [că omul acela] áre foi [pentru că] súflă ca fóiú la cováci*” (NALR Banat, I, h. 96/38 leg.),

Chior: *„chior îl ocărște, orb îl jeluiéște ‘il compătímește*” (ALRR Mar., I, h. 36/231 leg.),

Esofag: *„Când cineva bea și se îneacă, se zíce că i-o dat pră țáva mícă*” (NALR Ban., I, h. 85/37 leg.),

Junghi: *„te-o prins drácu*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 72/511 leg.),

Mic: *„în tímpu când l-a născút mă-sa, n-a fost ploi*” (ALRR Munt. Dobr. I, h. 36/828 leg.),

Mustață: *„ai mustáță, un păr ș-o áță [dacă este rară]*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 41/525 leg.),

Nară: *„tștă lúmea áre náre, núma Náe n-áre náre*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 38/489 leg.),

Orb: *„prinde órbu, scoáte-i óchii, dácă poți*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 18/551 leg.),

Pleoapă: *„hai, mándră, să ne culcșm, păr cu păr să-mpreunșm*” (NALR Ban., I, h. 37/37 leg.),

Vomez (ind. prez. 1): *„beléște húlpea*” (NALR Mold. Bucov., I, h. 40/668 leg.),

Zăbale (la gură): *„ai mâncát în scăpátátu soárelui ș-ai făcút caș la gúră*” (ALRR Munt. Dobr. I, h. 43/829 leg.).

4. Diferențierile de natură diatopică și diastratică pe care am încercat să le analizăm în cadrul comentariilor metalingvistice din atlasele românești, aflate de altfel într-o strânsă interdependență (inclusiv cu diferențierile diafazice, care nu au constituit obiectul analizei noastre), pun în lumină capacitatea de reflectare de către subiectul vorbitor a faptelor lingvistice aparținând propriului grai prin raportare la graiurile altor zone, mai apropiate sau mai îndepărtate, precum și capacitatea de descriere și explicitare a acestor fapte, ca formă de manifestare a conștiinței lingvistice. Această capacitate de descriere și explicitare presupune o „distanțare” a subiectului de fenomenul analizat, amplificată în cazul comentariilor de tip „ironic”.

Studiul nostru reflectă totodată și necesitatea integrării factorilor contextuali, extralingvistici, în cercetarea dialectală, în cadrul unei noi paradigme a științelor limbajului, cu instrumente teoretice oferite de științe precum sociolingvistica, pragmalingvistica și etnolingvistica.

Surse

- ALRR Mar. = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Maramureș*, vol. I, de Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan, București, Editura Academiei, 1969.
- ALRR Munt. Dobr. = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*, vol. I, de Teofil Teaha, Mihai Conțiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, București, Editura Academiei Române, 1996.
- ALRR Trans. = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Transilvania*, vol. I, de Grigore Rusu, Viorel Bidian, Dumitru Loșonți, București, Editura Academiei Române, 1992.
- NALR Ban. = *Noul Atlas Lingvistic Român pe Regiuni. Banat*, vol. I, sub conducerea lui Petru Neiescu, de Eugen Beltechi, Ioan Faiciuc, Nicolae Mocanu, București, Editura Academiei, 1980.
- NALR Criș. = *Noul Atlas Lingvistic Român pe Regiuni. Crișana*, vol. I, de Ionel Stan, Dorin Urițescu, București, Editura Academiei Române, 1996.
- NALR Mold. Bucov. = *Noul Atlas Lingvistic Român pe Regiuni. Moldova și Bucovina*, vol. I, de Vasile Arvinte, Stelian Dumistrăcel, Ion A. Florea, Ion Nuță, Adrian Turculeț, București, Editura Academiei, 1987.
- NALR Olt. = *Noul Atlas Lingvistic Român pe Regiuni. Oltenia*, vol. I, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu, de Teofil Teaha, Ion Ionică și Valeriu Rusu, București, Editura Academiei, 1967.

Bibliografie

- CANDREA, I.-A., *Poreclele la români*, București, Editura Librăriei Socec & Comp., 1895.
- COLCIAR, Rozalia, *Comentarii metalingvistice în textul dialectal*, în *Din dragoste de dascăl și de voroavă. Omagiu Doamnei Profesor Elena Dragoș – La aniversare*, Adrian Chircu, Maria Aldea (eds.), Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2019, p. 119–126.
- COLCIAR, Rozalia, *Atlasele lingvistice românești din perspectivă socio- și pragmalingvistică*, în „*Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica*”, 20, tom 1, 2019, p. 133–142.
- COLCIAR, Rozalia, *Atitudine descriptivă și comentariu metalingvistic în ALRR-Transilvania*, în „*Studia Romanica et Anglica Zagrabienis*” (SRAZ), LXV, Zagreb, 2020, p. 277–283.
- COLCIAR, Rozalia, *Commentaires métalinguistiques dans l’ALRR-Transilvania et dans le NALR-Crișana*, în Luchia Antonova-Vasilieva (ed.), *From traditional to interactive linguogeography: proceeding in honour of the 110th birth anniversary of prof. St. Stoykov (1912-1969)*, Publishing house of BAS „Prof. Marin Drinov”, Sofia, 2021, p. 165–176.
- COLCIAR, Rozalia, *Comentarii metalingvistice și „ironia” (pe baza NALR)*, în *Lucrările celui de-Al XIX-lea Simpozion Internațional de Dialectologie (Cluj-Napoca, 10–11 septembrie 2020)*, Rozalia Colciar, Dumitru Loșonți, Adelina Emilia Mihali, Nicolae Mocanu (eds.), Cluj-Napoca, Argonaut și Scriptor, 2022, p. 93–106.

- COLCIAR, Rozalia, *Câteva precizări asupra comentariilor metalingvistice în NALR*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară. Număr special in memoriam Stelian Dumistrăcel”, t. LXII, Iași, 2022, p. 107–118.
- COȘERIU, Eugen, *Prelegeri și conferințe*, supliment al publicației „Anuar de lingvistică și istorie literară”. Seria A. Lingvistică, tom XXXIII, 1992–1993.
- COȘERIU, Eugen, *Unitatea limbii române – planuri și criterii*, în *Limba română și varietățile ei locale*, București, Editura Academiei Române, 1995, p. 11–19.
- COȘERIU, Eugen, *Lecții de lingvistică generală*. Traducere de Eugenia Bojoga, Chișinău, Editura Arc, 2000.
- COȘERIU, Eugen, *Creația metaforică în limbaj*, în „Dacoromania”, serie nouă, V–VI, 2000–2001, Cluj-Napoca, p. 11–33.
- CURRIE, G., *Why Irony is Pretence*, în S. Nichols (coord.), *The Architecture of Imagination. New Essays on Pretence, Possibility, and Fiction*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2006, p. 111–133.
- DR 1977: Matilda Caragiu Marioteanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Romulus Todoran, *Dialectologie română (DR)*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1977.
- DSL 2005: Angela Bidu-Vrănceanu, Cristina Călărașu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Mihaela Mancaș, Gabriela Pană Dindelegan, *Dicționar de științe ale limbii (DSL)*, Ed. a 2-a, București, Editura Nemira & Co, 2005.
- DUBOIS, Jean et alii, *Dictionnaire de linguistique*, Paris, Larousse, 2002.
- DUMISTRĂCEL, Stelian, Doina Hreapcă, Ion-Horia Bîrleanu, *Ancheta dialectală ca formă de comunicare*, Iași, Editura Academiei Române, 1997.
- FAICIUC, Ioan, *Comentarii ale informatorilor privind variația dialectală. Note pe baza NALR-Banat*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”. Seria A. Lingvistică, tom XXX, Iași, 1985, p. 43–51.
- FLYDAL, Leiv, *Remarques sur certains rapports entre le style et l'état de la langue*, în *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, Bind XIII, Oslo, Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, 1951, p. 240–257.
- MANU MAGDA, Margareta, *Elemente de dialectologie perceptivă în spațiul lingvistic românesc*, în *Lucrările celui de-Al XVII-lea Simpozion Internațional de Dialectologie (Cluj-Napoca, 8–9 septembrie 2016)*, Veronica Ana Vlasin, Dumitru Loșonți, Nicolae Mocanu (eds.), Cluj-Napoca, Editurile Argonaut și Scriptor, 2018, p. 170–191.
- NEGREA, Elena, *Pragmatica ironiei. Studiu asupra ironiei în presa scrisă românească*, București, Tritonic Publishing, 2010.
- TEAHA, Teofil, *Un problème de métalinguistique: la réaction du sujet parlant dans le processus de la communication*, în *Actes du Xe Congrès international des linguistes. Bucarest, 28 août–2 septembre 1967*, II, Editura Academiei, 1970, p. 41–48.
- TDR 1984: *Tratat de dialectologie românească* (coord. Valeriu Rusu), Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1984.
- VULPE, Magdalena, *Comentarii metalingvistice în textele dialectale*, în *Opera lingvistică I. Dialectal. Popular. Vorbit*, Cluj-Napoca, Clusium, 2004, p. 419–423 [prima publicare: 1970].